

ПОВІДОМЛЕННЯ, МАТЕРІАЛИ, РЕЦЕНЗІЇ

Роман Микульчик¹, Петро Слободян²

¹Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології

²Львівський історичний музей

РЕЦЕНЗІЯ

НА «СЛОВНИК-ДОВІДНИК МУЗЕЙНОГО ПРАЦІВНИКА»

© Микульчик Р. Б., Слободян П. В., 2015

2013 р. світ побачив «Словник-довідник музейного працівника» за авторством Ольги Овчарової, Раїси Яушевої-Омельянчик, Людмили Сургай [8]. Музейне середовище України давно очікувало на таку працю, адже в анотації до неї зазначено: «Словник-довідник включає загально-вживану музейну лексику і поширені терміни, що стосуються архітектури, скульптури, живопису, графіки, декоративно-прикладних видів мистецтва, нумізматики, фалеристики, книгознавства, письмових джерел, реставраційної справи». Позитивним моментом є розлогий енциклопедичний виклад статей словника. Також для музейників потрібними є додатки, що містять схеми, таблиці тощо вельми корисні у практичній роботі. Зовні книга справляє добре враження: тверда обкладинка, чималий обсяг – 461 сторінка з багатьма ілюстраціями.

Словник-довідник має передмову та чотири розділи: 1. Загальні музеєзнавчі терміни; 2. Галузева музейна термінологія, живопис, графіка, скульптура, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво; 3. Книга. Документ. Фотографія; 4. Предмети нумізматики, фалеристики, сфрагістики; додатки і список використаної літератури. Додатки подано окремо після кожного розділу, починаючи з другого.

Розглядаючи цей словник докладніше, ми звернули увагу на цілу низку недоліків, неточностей та відвертих помилок.

Почнімо огляд «Словника-довідника» з бібліографії, де подано досить великий список використаної літератури – 96 позицій, чимало праць з нумізматики, боністики, іконопису, мистецтва, міфології та інших дотичних до музейної справи дисциплін. Проте перегляд цього списку створює враження, що в українській науці взагалі відсутня така галузь знань як музеєзнавство, оскільки там немає жодної української праці з цього напрямку. Хоча за останні роки в Україні видано чимало праць у царині музейництва, окремо заслуговують на увагу такі публікації як: «Природнича музейна термінологія: Словник-довідник» Олега Климишина [12], «Словник основних музеєзнавчих термінів» у двотомовику «Громадські музеї Львівщини» за авторством Люсі Перейми, Я. Огоновської [14], низка підручників і посібників з музеєзнавства, чимало з яких містять короткі словники термінів [2; 13; 15]. Узагалі, автори використали незначну кількість і закордонної музеєзнавчої літератури. Тут подані лише такі праці: «Загальна музеологія» Фрідріха Вайдахера, «Русская музейная энциклопедия», «Музееведение. Музеи исторического профиля» [8, с. 458–460].

У бібліографії «Словника-довідника музейного працівника» не вказано першоджерела, такі як нормативні документи з музейної справи. Це зокрема Закон України «Про музеї та музейну справу», Положення про музейний фонд України [3; 4; 7; 10; 11] тощо. До речі, у передмові автори згадують про існування цих документів і пишуть, що користувалися ними, хоч у список використаної літератури вони не потрапили.

Передмова поверхнево описує структуру пропонованого словника-довідника і, на жаль, зовсім не пояснює структури словникової статті. Не описано систему посилаючих і скоротів.

Загальноприйнятим у словникарстві є однотипне подання словникових гасел (або всі тільки в множині, або тільки в однині, усі терміни-словосполучення або в прямому, або зворотному порядку слів). Автори словника не дотримуються цього принципу. Словникові гасла сформовано безсистемно. Зокрема зазначимо такі типові помилки: терміни подано в однині та множині – *музей* але *музеї літературні*; прямий і зворотній порядок слів у термінах-словосполученнях (*експозиція музейна* але *експозиційний комплекс*). По-різному подано синоніми – синонімний ряд: *фондосховище, сховище, фонди* до терміна *запасник* подано в дужках, а синонімну пару *Деїсус* та *Деїсусний чин* подано через кому.

Далі розгляньмо розділ «Загальні музеєзнавчі терміни». Цей розділ містить усього 118 статей. На наш погляд, назва розділу не зовсім вдала. Оскільки музеєзнавство та музейна справа це різні поняття, а більшість поданих у цьому розділі термінів мають стосунок до другого з понять то назву розділу потрібно було б сформулювати так: «Загальні терміни музейної справи (музейництва)». Частина поданих там термінів належить до інших наук, зокрема джерелознавства (*образотворчі джерела, писемні джерела*), пам'яткознавства (*охорона пам'яток, пам'ятка історії та культури*), маркетингу (*презентація*), журналістики (*прес-реліз*), культурології (*функції культури*) державного управління (*Державна пробірна служба*). Хоча в повсякденній роботі музейники мають справу з цими термінами, однак вони не належать до спеціалізованої музейної термінології. Водночас у цьому розділі не подано чимало ключових для музейництва термінів, наприклад *зберігання, науково-допоміжні матеріали, експозиційна площа, збереженість (стан збереження)* тощо. Такий термін як *атрибуція культурних цінностей* також викликає запитання, оскільки музей має справу лише з тими культурними цінностями, які належать до фондів музею, тобто з музейними предметами.

У цьому розділі подано застарілі терміни, наприклад: *головний хранитель фондів, запасник*. Ці терміни в музейній практиці не вживають, а на позначення відповідних понять утворено нові терміни. Термін *запасник* походить від слова запас і в українській мові має такі лексичні значення: «1. Військовозобов'язаний, що перебуває в запасі. 2. Спеціальне приміщення для зберігання запасів» [1, с. 411]. Очевидно, що термін невдалий, бо музейні предмети не можна розглядати як запаси. На позначення цього поняття вживають термін *фондосховище* і його коротку форму *сховище*.

Щодо терміна *головний хранитель фондів*, то позначуване ним поняття означає одну з посад в музеї. Незрозуміло, згідно з якою логікою в словнику подали саме цю посаду і не подали інших. На нашу думку, посади, як і будь-яку іншу тематичну групу термінів потрібно або подавати в повному обсязі, або не подавати взагалі. У тлумачному словнику української мови лексему *хранитель* подано з поміткою *рідко вживаний*. За формою суфікса (тель) це старослов'янське. В українському музейництві у 1990-тих рр. відмовилися від терміна *хранитель*, замінивши його на *зберігач* (у словнику відсутній), а *головний хранитель* – на *головний зберігач*.

Автори активно вживають застарілу і сленгову лексику в означеннях термінів, наприклад *габарити* (у значенні великорозмірні предмети), *музейний служитель* тощо. Термін *музейний служитель* не вживають у відомій нам музезнавчій літературі, тому можемо лише висловити здогадки про його походження з російської музейної термінології дореволюційних часів.

Відзначмо також некоректне вживання деяких термінів, наприклад терміна *музейні цінності*. Хоча цей термін побутує в царині музейництва, ним користуються на позначення абстрактного поняття, а для позначення конкретних речей уживають термін *музейний предмет*.

Так само неакуратно автори поводяться з назвами міністерств, відомств, офіційних документів. Наприклад, Міністерство культури і туризму, яке часто згадують у словнику, припинило своє існування наприкінці 2010 р. Термін *інструкція щодо обліку та зберігання музейних цінностей* узагалі не позначає нічого, оскільки музеї дотепер користуються радянськими інструкціями, написаними російською мовою. Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», не раз згадуваний у словнику, нині має назву «Про охорону культурної спадщини».

Також у «Словнику-довіднику музейного працівника» є терміни, які у словнику перевернуто, наприклад *музейний уніфікований науковий паспорт*. В Інструкції з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини Музейного фонду України цей документ названо **науково-уніфікований паспорт музейного предмета**. До речі, у додатках до словника цей документ подано з правильною назвою – **науково-уніфікований паспорт музейного предмета**. Термін, як і лексема за О. О. Потебнею, має зовнішню форму, внутрішню форму і зміст. У цьому випадку бачимо недотримання зовнішньої форми терміна.

Також у визначеннях автори вживають російські кальки, наприклад *пам'ятник історії та культури*. В українській мові лексема *пам'ятник* означає «Архітектурна або скульптурна споруда в пам'ять чи на честь кого-, чого-небудь» [1]. Тобто, термін мав би означати «Архітектурна або скульптурна споруда в пам'ять чи на честь кого-, чого-небудь в історії та культурі». У словнику подано таку дефініцію: «Будови, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної культури, які мають історичну, художню, наукову або іншу культурну цінність, є частиною історичного надбання країни і охороняються законом». Як бачимо пам'ятник – архітектурна або скульптурна споруда, і тому не може бути місцем чи предметом. У російській пам'яткоохоронній термінології існує термін *памятник истории и культуры*, який українською мовою перекладають як *пам'ятка історії та культури*.

Проаналізуємо означення термінів *анотація*, *експлікація*, *етикетка*. Термін *анотація* визначають як «*пояснювальний текст в експозиції – короткий опис, коментар до залу, теми, комплексу або окремого експоната*»; *експлікація* – «*короткий текст, що містить і пояснює відомості про експонат в музейній експозиції, на виставці, каталозі тощо*»; *етикетка* – це «*Текст, що містить анотацію до окремого експоната. Містить у собі авторство, назву предмета, його атрибуційні дані...*». Різницю між двома останніми означеннями вловити доволі складно, хіба що вважати відомості про експонат чимось відмінним від авторства, назви та атрибуційних даних предмета. До речі, хіба авторство та назва предмета не є його атрибуційними даними? Автори, намагаючись подати близькі поняття, вклали в них ідентичний зміст і не вказали відмінних ознак цих понять.

Терміни *зберігання* і *збереження* автори словника взагалі вживають хаотично, не розрізняючи їх. Наприкінці терміно статті «*Фонди музею*», у реченні: «*Завданням музею є комплектування Ф.м. (фондів музею – авт.), їх облік, вивчення, збереження та використання*» [8, с. 18]. Тут ужито

віддієслівний іменник збереження утворений від дієслова доконаного виду зберегти, яке позначає завершеність і неповторюваність дії. Однак завданням музею є постійно зберігати музейні фонди, тому і в цьому контексті доцільніше подати *зберігання*, це віддієслівний іменник недоконаного виду, що означає незавершену та неперервну дію.

Ще одним недоліком словника є те, що словникові статті не є універсальними, тобто застосовними у будь-якому випадку. Наприклад, у статті *атрибуція культурних цінностей*, між іншим, зазначено: «*Повна А.к.ц. (атрибуція культурних цінностей – авт.) включає мистецтвознавчу і матеріалознавчу експертизу*». Уявімо собі мистецтвознавчу експертизу, наприклад, кістяка динозавра чи матеріалознавчу експертизу давнього зруба.

Ще однією хибною є неправильне пояснення термінів у дефініціях. Наприклад, у тій же статті *атрибуція культурних цінностей* є фраза «*палеографія (наука про писемні пам'ятки)*». Але ж писемні пам'ятки вивчає історичне джерелознавство, а палеографія – це «допоміжна історико-філологічна дисципліна, що вивчає зовнішній вигляд і письмо стародавніх рукописів з метою їх правильного прочитання та встановлення часу й місця написання» [1, с. 877].

Також подані у словнику означення термінів не узгоджені між собою. Наприклад, у статті *інвентаризація* автори стверджують: «*під час І. (інвентаризації) музейні предмети систематизуються згідно з класифікацією основного фонду збереження за окремими групами*». А в статті *облік музейних фондів*: «*на другому етапі О.м.ф. (облік музейних фондів – авт.) предмети, що надходять у відповідний фондовий підрозділ...*». То коли ці музейні предмети класифікують: перед інвентаризацією чи під час неї?

Але найважливішою проблемою «Словника-довідника музейного працівника» є те що багато дефініцій є неправильними своїм змістом, мають перекручену логіку пояснення та викривляють зміст поняття. Наведімо декілька прикладів із детальним аналізом кожного з них.

Приклад 1: *Науково-дослідницька діяльність музею*. Гасло утворено неправильно. В українській мові прикметник *дослідницький* утворюють від *дослідник*. Тобто автори кажуть про наукову діяльність дослідника. Правильно вживати *науково-дослідча діяльність*, оскільки *дослідчий* природно утворюється від *дослідження*. Тепер розгляньмо дефініцію. Будь-яке визначення має давати відповідь на запитання «чим є визначуваний об'єкт». Подана дефініція дає відповідь «*один з основних напрямів музейної діяльності*», але не зазначає жодних ознак, які відрізняють цей напрямок від будь-яких інших. Хибна логіка починається з «*нагромадження документальних свідчень та джерел знань*». Це належить до функцій музею, а саме функції нагромадження. Музей нагромаджує не джерела знань, а лише матеріальні й нематеріальні об'єкти минулого, які можуть слугувати джерелами знань.

Речення «*Зміст Н.-д.д.м. визначається спрямованістю музею та спеціалізацією (профілем), а її напрям – наявністю або формулюванням наукової концепції музею, фондів музею, а також профільних дисциплін*» погано сформульовано й лише заплутує користувача. Із нього можна зрозуміти, що напрямок науково-дослідчої діяльності визначає її зміст, а фонди музею і його наукова концепція визначають напрямок науково-дослідчої діяльності.

Чергове речення «*Дослідження, що їх проводить музей, визначають 5 основних груп (перелік груп)*» узагалі позбавлене глузду. Адже дослідження – наукова праця, у якій досліджують певне питання [1]. Наукові дослідження не можуть визначати 5 основних груп. Дослідження можна поділити на ці групи, об'єднати в групи, вони можуть становити ці групи.

Подані групи наукових досліджень не додають жодної нової інформації щодо характерних ознак науково-дослідчої діяльності музею. Цей перелік лише ускладнює визначення.

Приклад 2: *Облік музейних фондів.* Фраза «метою якого є безперервне об'ємне та систематичне опрацювання документів та інформації» лише вносить хаос у розуміння терміна. Адже неможливо зрозуміти, що таке *об'ємне опрацювання*; після довгих роздумів і дискусій ми вирішили, що слово *об'ємне* – це невдалий переклад російського *всеобъемлющее*, яке потрібно перекладати як *всеохопне*. Словосполука *юридична охорона* невдала, лексема *охорона* має такі значення «1. Дія за значенням охороняти. 2. Загін, організована група, що охороняє кого-, що-небудь» [1]. Зауважмо, що для української мови нехарактерно позначати дію іменником (для цього є дієслова). Юридичну охорону важко уявити як організовану групу юристів. Тому набагато кращим є термін **юридичний захист**, де лексема захист означає «заступництво, охорона, підтримка» [1]. Фраза «музейний предмет, що надходить у фондовий підрозділ» також має незрозуміле значення: що таке *фондовий підрозділ*? Відомо, що фонди музею поділяють на основний, науково-допоміжний, сировинних матеріалів, обмінний, дублетний. Ці фонди, своєю чергою, поділяють на групи за матеріалом (наприклад дерево, метал, кераміка тощо), технологією виготовлення (наприклад живопис, скульптура тощо) чи іншим принципом. Де в цій структурі фондовий підрозділ? Чергове речення «Заповнення книг наукової інвентаризації (наукових інвентарів) ведеться за типами джерел, а всередині їх за групами матеріалів і тільки поперед-метно», вочевидь мало на меті пояснити принцип заповнення інвентарних книг, але викликає запитань більше, ніж дає відповідей. Що означає «заповнення ... за типами джерел»? «Всередині їх за групами матеріалів» – усередині кого/чого? Якщо всередині типів джерел, то як це можливо? Якщо всередині наукових інвентарів, то для чого перша частина речення?

Приклад 3: *Документальний облік.* У словнику подано, що це «процес запису та фіксації інформації, результатів досліджень, що стосуються певного предмета». Але який стосунок запис інформації має до обліку? І навіщо впроваджувати ще один термін на позначення обліку музейних фондів?

У законі України «Про музеї та музейну діяльність» це поняття визначено так: «один з основних напрямів роботи музею, що здійснюється шляхом ведення фондово-облікової документації (і в електронному вигляді також), яка містить назву предмета (прізвище автора твору), датування, місце створення, дату надходження до музею, матеріал, техніку виготовлення, короткий опис, наукову атрибуцію, стан збереження, облікові позначення та забезпечує можливість їх ідентифікації, правовий статус музейних предметів і музейних колекцій» [3].

Приклад 4: *Джерела комплектування фондів.* У визначенні терміна сказано, що це «різноманітні джерела комплектування», тобто маємо справу з хибною логікою – перераховано види джерел комплектування, але нема ні слова, що таке ці джерела.

Приклад 5: *Експозиція музейна.* Автори пишуть, що це «цілеспрямоване систематизоване розміщення музейних предметів ... що справляють емоційне враження на відвідувачів». Проте у фондосховищах музейні предмети теж розташовують систематично і там теж можуть побувати відвідувачі, тобто поняття *експозиція* не розкрито.

Приклад 6: *Інвентаризація.* Як відомо, у музейництві це другий етап обліку музейних предметів, а не «основна форма науково-обґрунтованого, детального вивчення, опису та остаточного визначення музейних предметів», як подає словник-довідник. Автори зазначають, що «інвентари-

зації підлягають усі музейні предмети, що надходять у постійне користування до музею». А хіба депозити не інвентаризують?

Приклад 7: Запасник. Повернімося до цієї статті і проаналізуємо означення. Погодьмося, що це «спеціальне приміщення в музеях для зберігання музейних цінностей, зокрема тієї її частини, що не знаходиться в експозиції». Перелік причин, з яких предмети не потрапили в експозицію не належить до ознак фондосховища. Фраза «до запасника в музеях висувуються певні вимоги» взагалі неоковирна. Вимоги не можуть висувати самі себе. Набагато краще було б написати: **фондосховище повинно відповідати вимогам**. Ужитий далі в означенні термін *температурно-вологісний режим* узагалі побудовано неправильно. Жоден словник української мови не містить лексеми *вологісний*. Правильно було б сказати **режим температури і вологості**. Автори стверджують: «*температурно-вологісний режим, що сприяє збереженню предметів*». Відповідно, можна зрозуміти, що «спеціальне освітлення, наявність охоронно-пожежної сигналізації, спеціального обладнання» не має стосунку до збереженості музейних предметів.

Такими прикладами рясніє кожна сторінка словника-довідника, тому більше на них зосереджуватися не будемо.

Другий розділ «Галузева музейна термінологія, живопис, графіка, скульптура, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво» крім термінів задекларованих у назві галузей містить терміни з багатьох інших царин, наприклад: зброярство і зброєзнавство (*алебарда, аркебуза, щит*), антична міфологія (*амур*), мінералогія (*алмаз, алебастр, гранат*), сакральне мистецтво (*мадонна, Дієсус*) тощо. Тобто наповнення розділу ширше, ніж його назва. Проте далеко не вся інформація є безпомилковою. Наприклад, у словниковій статті *деревні породи* до деревини хвойних або м'яких порід зараховують білий бук, каштан, липу, клен, ясен, тополь, березу, а до європейських листяних порід чи твердої деревини – ялівець, дуб, сосна, піхта, модрина. Це демонструє явне незнання ботаніки – усі породи дерев із першого переліку є листяними, а м'якими серед них є липа й тополя. У другому перелікові (листяні породи) більшість названих дерев насправді хвойні (за винятком дуба). Піхта є прямою калькою з російської мови. Українською це дерево називають ялиця. Наступна стаття дерево частково дублює інформацію статті *деревні породи* й суперечить їй у переліках. Тут до м'яких порід уже належать ялина, кедр, липа, до твердих – дуб, береза, клен.

Додаток до другого розділу теж осягає ширшу тематику, ніж задекларовано в назві цього розділу. Зокрема, тут подано зразок науково-уніфікованого паспорта музейного предмета, схеми з назвами складників меча, шаблі, шпаги, рушниці, пістоля, штика, самовара. Такі схеми надзвичайно потрібні музейникам для укладання описів музейних предметів. Проте подану в них термінологію не узгоджено, наприклад подібну деталь на схемі меча позначено як *гудзичок*, а на схемі шпаги – *пуговка*. На підписах до схем багато русизмів, наприклад *целік*, який українською мовою подають як *цілик*, *башмак* тощо.

У розділі «Книга. Документ. Фотографія» теж осягнуто ширше коло питань, ніж можна вважати з назви розділу, наприклад *акафіст, кондак, івос* (термінологія богослужіння) *акциденція* (поліграфія), *перидромофілія, філателія, філофонія* (колекціонування) тощо.

Четвертий розділ «Предмети нумізматики, фалеристики, сфрагістики» теж містить терміни з інших галузей, наприклад *абак, аркатура* (архітектура), *абрис, аркбутан* (мистецтво), *абундація* (міфологія), *арбалет, анелас* (зброярство) тощо.

У додатках до четвертого розділу подано гербові щити, сучасні герби міст України, хрести, геральдичні й міські корони, шоломи, гурти монет тощо. Не обійшлося й тут без дублювання

інформації, наприклад один з хрестів подано двічі: святого Лазаря (трилисний) і трилисний. А чого вартий один підпис «Герб Петра Могили, митрополита Київського і Галицького, засновника Києво-Могилянської академії у 1701 р»! Якщо ознайомитись з будь-яким підручником з історії України, то Петро Могила помер 1647 р. і заснував 1631 р. лаврську школу, яка 1632 р. об'єдналася з Київською братською школою та отримала назву Києво-Братська колегія. 1656 р. за Гадяцьким договором Києво-Братську колегію перейменовано в академію. Це перейменування підтвердили своїми указами російські царі Іван V 1696 р. й Петро I 1701 р.

Незважаючи на пророблену величезну працю авторів, «Словник-довідник музейного працівника» містить низку фактичних помилок в основній частині і в додатках, у ньому багато застарілої інформації, російських лексичних і синтаксичних кальок. Означення термінів не є універсальними і їх не узгоджено між собою, що свідчить про компілятивний характер словника. Тому користуватися ним як довідковою літературою треба з великою обережністю.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
2. Власюк Г. М., Зосимович О. Ю., Хададова М. В. Музеєзнавство та архівна справа: Навч.-метод. посіб. / Г. М. Власюк та ін. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2006.
3. Закон України «Про музеї та музейну справу» : за станом на 28 лист. 2009 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2010. – (Бібліотека офіційних видань).
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» : за станом на 12 червня 2011 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – (Бібліотека офіційних видань).
5. Інструкції з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України
6. Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР) / Г. Г. Мезенцева – К. : Вища школа, 1980. – 120 с.
7. Наказ про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання / Міністерство культури і мистецтв України – Офіц. вид. – К., 2000. – 12 с.
8. Овчарова О., Яушева-Омельяничук Р., Сургай Л. Словник-довідник музейного працівника / О Овчарова та ін. – К. : Кий, 2013. – 464 с., іл.
9. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., допол. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до положення про Музейний фонд України» / Кабінет Міністрів України. – Офіц. вид. – К., 2010. – (Бібліотека офіційних видань).
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження положення про Музейний фонд України» / Кабінет Міністрів України. – Офіц. вид. – К., 2010. – (Бібліотека офіційних видань).
12. Природничка музейна термінологія : Словник-довідник. / авт.-уклад. Климишин О. С. – Л., 2003, – 244 с.
13. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк – К.: Знання, 2008. – 428 с.
14. Словник основних музеєзнавчих термінів [Громадські музеї Львівщини] : Довідник : У 2 т. / авт.-упоряд. Л. Перейма, Я. Огоновська та ін. – Л. : Проман, 2007. – Т. 1. – С. 220–242.
15. Шевченко В. В., Ломачинська І. М. Музеєзнавство : навч. посіб. для дистанц. навч. / В. В. Шевченко, І. М. Ломачинська. – К. : Університет «Україна», 2007. – 288 с.